

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ПСИХОЛОГІЇ:

**Збірник наукових праць Інституту психології
імені Г.С. Костюка НАПН України**

Том X

ПСИХОЛОГІЯ НАВЧАННЯ
ГЕНЕТИЧНА ПСИХОЛОГІЯ
МЕДИЧНА ПСИХОЛОГІЯ

Випуск 23

Київ – 2012

Збірник внесено до Переліку наукових фахових видань України з психології (Постанова Президії ВАК України № 1-05-5 від 1.07.

Головний редактор

Максименко С.Д., дійсний член НАПН України, доктор психологічних наук, професор.

Редакційна колегія:

Чепелева Н.В., (заступник головного редактора) дійсний член НАПН України, доктор психол. наук, професор; *Моляко В.О.*, дійсний член НАПН України, доктор психол. наук, професор; *Балл Г.О.*, член-кор. НАПН України, доктор психол. наук, професор; *Боршишевський М.Й.*, член-кор. НАПН України, доктор психол. наук, професор; *Карамушка Л.М.*, член-кор. НАПН України, доктор психол. наук, професор; *Смольсон М.Л.*, член-кор. НАПН України, доктор психол. наук, професор; *Болтівець С.І.*, доктор психол. наук, професор; *Кокун О.М.*, доктор психол. наук, професор; *Швалб Ю.М.*, доктор психол. наук, професор; *Піроженко Т.О.*, доктор психол. наук, ст. н. с.; *Кісарчук Т.В.*, кандидат психол. наук, ст. н. с.; *Куценко Г.В.*, кандидат психол. наук, ст. н. с.; *Семенова Р.О.*, кандидат психол. наук, ст. н. с.; *Слободяник Н.В.*, кандидат психол. наук, ст. н. с.; *Чена М.-Л.А.*, канд. психол. наук, ст. н. с.

Актуальні проблеми психології: Збірник наукових праць Інституту психології імені Г.С. Костюка. – К.: ДП «Інформаційно-аналітичне агентство», 2012. – Том. X. – Психологія навчання. Генетична психологія. Медична психологія. – Вип. 23. – 974 с.

У збірнику розглядаються найбільш актуальні проблеми загальної генетичної, медичної психології та психології навчання.

Представлено широкий спектр наукових розробок сучасних психологічних шкіл. Аналізуються проблеми чинників, умов розгортання та труднощів психічного розвитку; питання вікових та індивідуальних особливостей становлення особистості; обговорюються можливості нових психодіагностичних та психотерапевтичних підходів.

Збірник адресовано професійним психологам та фахівцям у суміжних науках, студентам психологічних кафедр та всім, хто цікавиться сучасним станом психологічної науки.

© Інститут психології імені Г.С. Костюка
НАПН України, 2012

ЗМІСТ

<i>Благодир Н.Ф.</i> Концептуальна модель саморозуміння: структурні компоненти та психологічні механізми	8
<i>Васильченко О.М.</i> Прабатьківство: історія та перспективи дослідження	16
<i>Вільдгрубе С.О.</i> Особливості розвитку самоставлення підлітків, які перебувають в умовах соціальної депривації	26
<i>Войцехівська О.В.</i> Особливості проектування когнітивного розвитку дітей молодшого шкільного віку	35
<i>Волкова О.В.</i> Дослідження особливостей ставлень жінок різного віку із загрозою зриву першої вагітності за тестом ставлень вагітної	44
<i>Ворониук І.В.</i> Психологічні і гендерні особливості особистісних стилів взаємодії старшокласників як аспект проблеми креативності педагогічної взаємодії	53
<i>Вятоха І.Ю.</i> Тембровий слух: психологічні особливості змісту та розвитку	68
<i>Гавриленко Я.А.</i> Особливості конструювання ідентичності в просторі залежних любовних стосунків в ранній юності	79
<i>Гарькавець С.О.</i> Особливості соціально-нормативної свідомості студентської молоді в умовах суспільних перетворень	89
<i>Гончаренко Н.В.</i> Навчальне середовище як чинник збереження психічного здоров'я студентської молоді	99
<i>Горова О.О.</i> Теоретико-методологічні основи архітектурно-будівельної творчості	108
<i>Гріньова О.М.</i> Проблема особистісно-характерологічного континууму в психології	119
<i>Губенко А.В.</i> Развитие креативности в области предпринимательской деятельности	132
<i>Гусєв І.М.</i> Психологічні особливості та зміст критеріїв належності до культури бідності	141
<i>Давиденко І.І.</i> До питання конструювання життєвої перспективи особистості	150
<i>Джабраїлова Г.В.</i> Особливості сучасної сім'ї як прояви її кризи	159
<i>Зінченко А.В.</i> Аналіз факторів та умов соціальної адаптації хворих на епілепсію	172
<i>Ічанська О.М., Погорільська Н.І.</i> Зв'язок переживання внутрішньоособистісних конфліктів та агресивного реагування у студентів-психологів	182
<i>Католик Г.В.</i> Модерні онтогенетичні підходи до розуміння динамічних аспектів розвитку "Я-концепції"	191
<i>Кацєро А.О., Скрипка Д.В.</i> Особливості вольового компонента Я-концепції жінок, які цілеспрямовано фізично самовдосконалюються	205
<i>Квасник Г.В.</i> Експериментальна процедура розробки методики вивчення когнітивного компонента гумору	215

Климчук Ю.П. Психологічні передумови формування насильницької поведінки особистості	225
Коваленко О.Г. Потреба у спілкуванні осіб похилого віку	233
Коваль І.А., Головань Г.О. Залежність виду переносу, що виникає у психотерапевтичному процесі, від особливостей структури особистості за теорією трансакційного аналізу	243
Колтунович Т.А. Особливості взаємозв'язку професійного вигорання та копінг-стратегій (на прикладі вихователів дитячих навчальних закладів)	254
Корнієнко І.О. Індивідуалізація стратегій життя особистості як фактор розвитку суспільства	265
Король Л.Д. Психологічні основи та підходи до визначення змістової сутності феномена "толерантність"	277
Кузікова С.Б. Еволюція поглядів на розвиток особистості як аморозвиток у психології	287
Кулакова Л.М. Формування основи почуття власної гідності у молодших школярів	298
Курilenko Ю.О. Ціннісно-орієнтаційна сфера у спрямованості юнаків	309
Куценко Я.М. До проблеми формування емоційного інтелекту	319
Куценко-Лада Г.В., Тенькова Л.В. Евристичність класичних типологій картин світу	329
Мазяр В.М. Програма розвитку мислення підлітків у діалогічній взаємодії на уроках зарубіжної літератури	342
Малишева К.О. Префронтальні відділи кори головного мозку: історія досліджень від античності до кінця ХІХ століття	352
Марценюк М.О. Основні підходи до дослідження психології здоров'я	361
Марченко А.О. Емоційний інтелект і особливості управлінської діяльності в органах внутрішніх справ	371
Марчук Л. Співвідношення понять "асертивність" і "лідерство": порівняльний аспект	382
Мар'яненко Л.В. Емпіричне обстеження самодетермінації пізнавальної діяльності учнів	390
Мельник Н.О., Никоненко І.О. Особливості учбової мотивації студентів психологічного та медичного факультетів	404
Міляєва В.Р., Бреус Ю.В. Емоційне здоров'я як складова професійної успішності майбутніх фахівців соціономічних професій	414
Мітіна С.В. Специфіка деформації особистості підлітків відповідно до типу бездоглядності	423
Мойзріст О.М. Дослідження практичними психологами системи освіти порушень харчової поведінки у підлітків	432
Мойсєєва О.Є. Мотиваційні особливості агресивних проявів поведінки у неповнолітніх	441

Морозова-Ларіна О.І. Особливості корекційної групової роботи з дезадаптованими підлітками (за методикою "Позитивної короткострокової психотерапії" Н. Пезешкіан)	451
Ніколенко В.О. Мотиваційна сфера дошкільника як чинник успішності навчання	461
Онуфрієва Л.А. Становлення особистості професіонала як проблема психологічних досліджень	471
Панов М.С. Психологічні особливості впливу навчально-виховного процесу на формування правової культури у дітей із вадами зору	484
Перегончук Н.В. Комунікативна компетентність майбутніх психологів	491
Пилипенко К.В. Становлення емоційної стійкості майбутніх практичних психологів у системі ВНЗ	500
Помиткіна Л.В. Теоретико-методологічні засади побудови психологічної моделі прийняття студентами стратегічних життєвих рішень на основі акмео-гуманістичного підходу	510
Потанчук Л.В. Психологічний аналіз ціннісних якостей особистості майбутніх журналістів	518
Пророк Н.В. Уявлення про самовдосконалення в сучасній психології ..	527
Пузь І.В. До проблеми психічного розвитку дітей, позбавлених материнської любові та турботи	537
Радзімовська О.В. Визначення ступеня прояву компонентів професійної ідентичності учнів професійно-технічних навчальних закладів	547
Риндер І.Д. Внутрішні діалоги ідентичності: теорія та практика	559
Сабліна Н.В. Сучасні наукові уявлення щодо особистісних чинників адаптації студентів	569
Сайко Х.Я. Психологічні особливості корекційних педагогів, які працюють з аутичними дітьми	579
Скальська Л.О. Психолого-теоретичні передумови формування національної свідомості	586
Слободяник Н.В. Формування самодетермінації в умовах особистісних криз	596
Смайлова С.О., Єпішкіна І.В. Типи ставлення до хвороби у членів однієї сімейної системи	604
Смук О.І. Особливості прояву заздрощів в онтогенезі	615
Тимофєєва Н.М. Метафора "екологія душі" в контексті сучасної позитивної психології	626
Токарева Н.М. Психологічна парадигма моделювання конструктивної ідентичності особистості підлітка	637
Тохтамиш О.М. Психологічний механізм регресії та його зв'язок із самосприйняттям особистості	647
Труляєв Р.О. Емоційний стан учня як складова психологічного механізму впливу позитивних цінностей педагога на навчальну успішність	657

Удунова Г.Є. Професійна культура державних службовців як культура мікросистеми	667
Устинова Н.В. Особливості прояву інтуїтивного та аналітичного компонентів когнітивного стилю у навчальній діяльності студентів	677
Фадєєва Ксенія-Маргарита О. Історичний та філософський аспекти сприйняття тіла	688
Цибулко І.О. Психологічні дослідження професійної рефлексії майбутніх фахівців авіаційної сфери	697
Чудакова О.М. Креативність як творча здатність особистості	706
Чуйко Г.В., Мотуляк І.В. Аксиологічний аспект самоактуалізації та смисложиттєвих орієнтацій особистості	718
Шамне А.В. Психоісторичний аналіз культурно-психологічної феноменології сучасного типу отроцтва	728
Шамрук О.П. Психологічний аналіз нормативно-службової діяльності фахівця пенітенціарної системи	738
Шатирко Л.О. Структурно-змістовні особливості системи суб'єктивних значень освітнього простору	747
Шевченко Л.Ю. Особливості становлення лідерства в малих групах	756
Шилоська О.М. Особливості розуміння власного досвіду в підлітковому віці	766
Ширококорядюк Л.А. Профілактично-корекційна робота з учителями щодо гуманізації мовленнєвої взаємодії з учнями	775
Ширяєва Л.М. Теоретико-методичні засади корекційно-розвивальної роботи шкільних психологів з проектування когнітивного розвитку школярів	787
Щербак Т.І. Активізація розвитку образу "я" через інтелектуальні дії	799
Щербан Г.В. Психологічні особливості професійної самореалізації молодих учителів	808
Щербан Т.Д. Теоретико-методичні підходи у дослідженні навчального спілкування	817
Юнак Л.М. Соціально-психологічний портрет підлітків-представників різних музичних субкультур	828
Цихоня В.С. Уявлення про сексуальні стосунки як чинник сексуального здоров'я людини	839
Яремчук В.В. Феномен соціального сирітства як наукова проблема	848
Яцюрник А.О. Аналіз феноменів творчості та креативності в психологічних теоріях та концепціях	857
Турбан В.В. Психологічні проблеми розвитку етичної свідомості та моральності	867

Федько В.В. Самодетермінація молодших школярів, які виховуються в умовах не повних сімей	877
Амінсва Я.Р. Психологічні передумови подолання особистістю складних життєвих ситуацій	884
Белоножко Е.В. Прикладний анализ конкретної ситуації життя: измерение хронотопа актуальности	894
Камбалова Т.С. Структурні компоненти життєвого сценарію особистості в юнацькому віці	903
Кардаш Є.В. Фактори поведінкових проявів у пацієнтів з розладами особистості	912
Кес'ян Т.В. Формування самодетермінації підлітків у процесі спільної діяльності	923
Корнієнко В.В., Єрошкіна Т.В. Особливості особистості підлітків з патологією опорно-рухового апарату та засоби їх соціально-психологічної реабілітації	929
Мул С.А. Мислення офіцера і підвищення його ефективності	939
Посухова В.Г. Регіональні відмінності лідерних особливостей особистості	947
Семенцова О.М., Назаренко Д.Ю. Психологічні особливості прояву стресу у студентів під час навчання	956
Черкаський А.В. Соціально-психологічні особливості групової згуртованості та їх вплив на ефективність спільної діяльності	966

Також у ході проведеного дослідження знайшло підтвердження припущення про те, що динаміка розвитку професійного вигорання детермінована певною структурою копінг-стратегій.

Визначені особливості та закономірності дозволять вчасно виявити та скоригувати негативні прояви вигорання у вихователів та можуть бути використані при розробці програм профілактики та корекції професійного вигорання вихователів на різних етапах його сформованості. Практичне значення отриманих результатів полягає у тому, що під час навчання спеціалістів використання активних копінг-стратегій рівень вигорання може бути знижений, натомість зростатиме відчуття професійної компетентності.

ЛІТЕРАТУРА

1. Практикум по общей, экспериментальной и прикладной психологии / под ред. А.А. Крылова, С.А. Маничева. – СПб. : Питер, 2003. – С. 314-223.

2. Фетискин Н.П. Социально-психологическая диагностика развития личности и малых групп / Н.П. Фетискин, В.В. Козлов, Г.М. Мануйлов. – М. : Изд-во Института психотерапии, 2002. – С. 442-444.

УДК 159.922.8

ІНДИВІДУАЛІЗАЦІЯ СТРАТЕГІЙ ЖИТТЯ ОСОБИСТОСТІ ЯК ФАКТОР РОЗВИТКУ СУСПІЛЬСТВА

Корнієнко І.О.

У статті розглядаються стратегії життя особистості у зв'язку із сучасними тенденціями індивідуалізації суспільства. Аналізуються позитивні та негативні зрушення у суспільстві, викликані процесом індивідуалізації. У культурно-історичному аспекті визначається роль стресового тиску на особистість в умовах глобальної інформатизації.

Ключові слова: *індивідуалізація, стрес, стратегії життя, життєвий простір, інформатизація.*

В статті рассматриваются стратегии жизни личности в современных условиях индивидуализации общества. Анализируются позитивные и негативные изменения в обществе, которые вызываются процессом индивидуализации. В культурно-историческом аспекте определяется роль стрессового давления на личность в условиях глобальной информатизации.

Ключевые слова: індивідуалізація, стресс, життєві стратегії, життєве просторство, інформатизація.

Life strategies in modern condition of global individualization are reviewed in the article. Positive and negative changes in the society due to individualization processes are analyzed. The role of stress pressure on personality in the conditions of global informatization is defined in cultural and historical aspects.

Keywords: individualization, stress, life strategies, life stress, informatization.

Функціонування і розвиток суспільства як системи залежить від особистості, яка визначає не лише мікропроцеси, але й макропроцеси в соціальній, політичній, економічній та духовній сферах суспільства. Розвиток суспільства ґрунтується на соціальній потребі особистості в самореалізації, завдяки якій реалізується творчий потенціал соціальної системи. Даний процес детермінується, з одного боку, обставинами життя, умовами життєвого середовища, з іншого, реалізація здійснюється властивим лише даній особистості способом, що забезпечує становлення її як суб'єкта життя та формування соціального капіталу суспільства.

Ці явища актуалізують проблему стратегії життя особистості. А з урахуванням специфіки інформаційної цивілізації та породжених нею глобальних проблем зростає цінність кожної людини на Землі, чия стратегія життя в умовах невизначеності життєвого середовища стає потенційним фактором подальшого розвитку суспільства.

Метою статті є вивчення проблеми стратегії життя особистості як фактора розвитку суспільства, визначення способу вирішення життєвих завдань, який надає особистості певної спрямованості в реалізації її як суб'єкта власної долі.

Радикальні соціальні трансформації, які відбуваються в сучасному суспільстві, супроводжуються змінами всієї соціальної структури, людина лишається всіх звичних сфер ідентифікації, таких як держава, нація, етнос, і т.д. Втрата людьми об'єктів їх соціальної ідентифікації призводить до загострення соціальних конфліктів, росту соціальної напруги. Маючи глобальний характер, ці процеси властиві кожній окремій країні чи регіону. В сучасному суспільстві посилення цих процесів веде до дезорієнтованості, обмеженості і немічності людини.

Суспільство ХХІ ст. характеризується прагненням ускладнювати процеси в соціальній, економічній, культурній сферах, що призводить до більш явної фрагментованості людського суспільства, що є головною причиною його індивідуалізації.

Індивідуалізація – від англ. individualization – процес виділення людини, як відносно самостійного суб'єкта в ході історичного розвитку

ку суспільства. Виходячи з цього, індивідуалізація може розглядатися як суспільно-історична категорія, що стосується життєвих ситуацій і життя людей. Індивідуалізація виражається у твердженні, що для будь-яких двох індивідів знайдеться ознака, що їх відрізняє один від одного. Таким чином, задовольняється наша потреба відрізнятись від інших людей у певному аспекті, щоб не бути або не почувати себе в точності схожими на них [5].

Для об'рунтування унікального стану індивідуалізації і належності його виключно сучасності звернемося до праць відомого німецького вченого Н. Еліпса – спеціаліста в області взаємовідносин між суспільством та індивідом.

Учений з цього приводу пише, що для структури найбільш розвинутих суспільств характерна велика цінність "Я-ідентичності" порівняно з "Ми-ідентичністю". Подібного роду баланс "Я" і "Ми", що має значну перевагу на користь "Я-ідентичності". Хоча на більш ранніх стадіях розвитку людства "Ми-ідентичність" часто брало гору над "Я-ідентичністю". Більш того, в епоху античності та середньовіччя ідентичність кожної окремої людини не виділялася, а групова ідентичність відіграла надзвичайно важливу роль, відтак назріла потреба у появі універсального поняття для визначення окремої людини як квазінегрупового творіння [9].

І лише в XVII ст., в першу чергу, у англійських пуритан вже зустрічається розмежування між тим, що здійснюється і робиться індивідуально, і тим, що робиться колективно. Саме їм потрібно завдячувати тим, що пізніше поняття "індивід" і "суспільство", "індивідуальне" і "колективне" стали вживатися таким чином, начебто мова йде про пару протилежностей.

Про індивідуальність та індивідуалізацію можна в повному сенсі говорити тільки стосовно сучасного суспільства. У. Бек та інші дослідники пов'язують індивідуалізацію зі зникненням традиційних соціальних форм, що ведуть до розпаду раніше існуючих соціальних зв'язків, і становленням нової соціальності [3].

З цього приводу З. Бауман пише, що сучасне суспільство, яке називають індивідуалізованим, радикально відрізняється від всіх форм людського буття.

Він вважає, що люди сучасного суспільства ступили на територію, яка ніколи раніше не була населена, яку в минулій культурі не вважали придатною для життя. Оцінка британського вченого повністю характеризує нове становище суспільного життя, представляючи собою історичний підсумок модернізації і дерегулювання соціально-економічних і політичних відносин.

Як пише У. Бек, "індивідуалізація" – поняття багатогранне, що вводить в оману і навіть, можливо, неправдиве, однак вказує на щось важливе.

Поява індивідуалізації в тому вигляді, в якому вона проявляється в теперішній час, має вкрай неоднозначні форми. Це пов'язано з типовими суспільними процесами: соціальними, економічними, правовими і політичними, які були створені не в усіх країнах і тільки на сучасному етапі розвитку. Індивідуалізація на фоні цих процесів має значення не лише для західного суспільства, але й отримала резонанс у всьому світі в тих чи інших формах. З подібним явищем зіткнулося й сучасне українське суспільство. В результаті демонтажу соціально-політичних структур в СРСР виникли зміни соціальної реальності, ціннісних орієнтирів. Мільйони людей, які довгі роки знаходилися під патрональною опікою держави, в нових умовах виявилися не пристосованими до життя, втративши важливі соціальні орієнтири [6].

У загальному значенні індивідуалізація характеризує певні суб'єктивно-біографічні аспекти процесу цивілізації, особливо на його останній стадії – індустріалізації і модернізації.

Суспільство і соціальні групи, в тому числі і сім'я, у міру розвитку сучасного суспільства все менше зв'язують і контролюють індивіда.

З. Бауман підкреслював, що індивідуалізоване суспільство формується не в силу прагнення окремих індивідів, а в результаті діяльності об'єктивних, і навіть деперсонфікованих сил і тенденцій [10].

Наростання індивідуалізації суспільства характеризується подвійністю і протиріччям. З одного боку, має місце ріст економічної ефективності і розширення верств високооплачуваних і привілейованих особистостей. З іншого боку, спостерігається різке падіння рівня життя непривілейованої більшості і погіршення соціально-економічного становища найменш захищених верств суспільства. Суспільство, що формується в ХХІ ст., в якому починає домінувати індивідуалізація, кваліфікується багатьма вченими як суспільство знання, інформації і послуг. Але в той же час це суспільство невизначеності, суспільного ризику, небезпеки, загрози, страху.

Сучасний дослідник процесів індивідуалізації, які відбуваються в сучасному суспільстві, З. Бауман розглядає їх як відкидання форм соціальності, відомих із минулого. Об'єктивні процеси трансформують суспільство, в якому наростають тенденції індивідуалізації, характеризується трьома головними ознаками: втратою людиною контролю над більшістю значущих соціальних процесів; поверненням невизначеності і прогресуючою незахищеністю особистості перед обличчям не контролюючих нею змінних. Але, найголовніше, це відмова більшості

людей від досягнення перспективних цілей заради отримання негайних результатів. Індивідуалізація має як груповий, так і індивідуальний характер [9].

Н. Еліас з цього приводу пише, що індивідуалізація – явище соціальне. Суспільство не тільки типологізує й урівнює людей, але й індивідуалізує їх. Чим більш диференційована функціональна структура об'єднання чи прошарку в середині цього об'єднання, тим сильніше відрізняються один від одного якості психічної форми окремих людей, що виростають в середині неї. Тому індивідуалізація для конкретної людини означає не вибір, а долю. З цього випливає, що індивідуалізація обумовлена соціальними факторами, але при цьому проявляється вона виключно на індивідуальному рівні [7].

Ще одна фундаментальна якість життя сучасного індивідуалізованого суспільства розглядається З. Бауманом як зниження можливості людини контролювати свою власну долю, зростанні невизначеності людського буття; при цьому невідворотні сили глобалізації нав'язують людям розуміння цієї невизначеності як блага, як кращого з усіх варіантів. В нинішньому суспільстві, де, як ніколи раніше, людина пізнає радість майже нічим не обмеженої свободи, рівень життя, суспільне становище, визнання корисності і права на особисту гідність можуть зникнути всі разом взяті – і без попередження [8].

Спробуємо проаналізувати, як впливає індивідуалізація суспільних відносин на стратегію життя індивіда в індивідуалізованому суспільстві.

Перш за все, в індивідуалізованому суспільстві індивід під страхом перманентного нехтування своїх інтересів повинен навчитися розглядати себе як активний центр, як планове бюро, розраховане на особисту його біографію, здібності, орієнтації, дружні відносини і т. д. В умовах створення стратегії життя "суспільство" потрібно оцінювати як величину "змінну". В цьому значенні індивідуалізація означає, що стратегія життя людей звільняється із класових, групових, інституціональних рамок і відкрито включається в поведінку окремого індивіда як завдання, яке залежить від його рішення. Рішення про спеціальну освіту, професію, робоче місце, місце проживання, супутника життя і т. д., разом з усіма рішеннями, що стосуються життя індивіда, повинні прийматися ним самостійно, без тиску традицій і суспільної думки, оскільки індивіду доводиться відповідати за наслідок прийняття чи неприйняття рішень [7; 2].

В індивідуалізованому суспільстві заради власного виживання необхідно виробити егоцентричний світогляд, який, можна сказати, перевертає відношення "Я-суспільство" з ніг на голову, пристосовавши його

до завдань формування індивідуальної стратегії життя. В результаті відчиняються двері для суб'єктивізації та індивідуалізації ризику і протиріч, породжених суспільством і його інститутами. Для індивіда детермінуючі його інституціональні ситуації уже не лише обставини і подій, які лягли на його плечі, але й наслідки прийняття ним рішень, які індивід розглядає і проробляє. Характер типових подій, що вибивають індивіда зі звичної колії, значно змінюється: якщо раніше певна подія розглядалася ним як "доля", то тепер, перш за все, це розглядається як "особисті дії".

Індивідуалізоване, приватне існування людини в індивідуалізованому суспільстві все більш сильно і явно залежить від обставин і умов, які повністю їй не підвладні. Паралельно розвиваються конфліктні, ризиковані і проблемні ситуації, які за своїм походженням закриті для будь-якої індивідуальної обробки. В результаті виникають протиріччя – в умовах індивідуалізації суспільства індивідуальна стратегія життя в класичному її розумінні виявляється практично неможливою, тому, що в кожен відрізок часу може виникнути стан соціального хаосу. Для вирішення цього протиріччя, з метою вироблення методологічних основ соціально-філософського дослідження стратегії життя в умовах індивідуалізації, що набирає сили в сучасному суспільстві, логічно звернутися до категорії хаосу.

Б.Н. Пойзнер у своїх працях пише наступне. Категорія хаосу – давній супутник людської думки. Концепція хаосу найбільш ефективно розвивалася в давньогрецькій культурі при зародженні науки про природу, але перша концепція хаосу належить давньоєгипетським жерцям близько 2500 р. до н.е. Теорія хаосу присутня в усіх культурах стародавнього світу. В давньогрецькій традиції тема хаосу здобула широке розповсюдження. У Гесіода "Хаос" являє собою одночасно і міфологічну істоту, і фізичне явище, і продукт художньої фантазії, і категорію первинного науково-образного мислення [11].

Однак найбільш перспективним ми вважаємо використання синергетичної методології, в рамках якої існує синергетична теорія хаосу, яка значно відрізняється від інших інтерпретацій цього поняття.

У рамках синергетичної традиції хаос трактується як особливий спосіб організації надскладних систем, що знаходяться в нерівноважних станах. В цій системі виникають принципово нові види зв'язку, існування яких не визначалось попереднім способом організації.

Таким чином, якщо існує закономірне чергування порядку і хаосу, то це говорить про те, що хаос має творчу силу породжувати новий порядок. При цьому суттєво, що з синергетичної точки зору зародження нового порядку із хаосу не викликається якою-небудь зовнішньою силою, а має спонтанний характер [9].

Концепція синтезу порядку і хаосу в дисепатійній структурі в рамках парадигми соціальної синергетики дозволяє підійти до створення теоретичного конструкта, з допомогою якого можна пояснити принципову можливість існування стратегії життя в умовах індивідуалізованого суспільства. Однією з найважливіших умов, які накладають тотальне обмеження на стратегію життя в індивідуалізованому суспільстві, є положення про те, що в результаті втрати контролю над низкою значних соціальних процесів, наростаючою невизначеністю, у людей виникає бажання відмовитися від досягнення перспективних цілей і, як наслідок, наростаючої дезорієнтації соціального й індивідуального життя. Такий теоретичний підхід визначає можливість існування стратегії життя в умовах наявності зон невизначеності чи соціального детермінованого хаосу, що постійно виникають в індивідуалізованому суспільстві [9].

Розумові конструкти, які можуть бути створені на основі ідеї багатомірного бачення щодо локальних спільнот, базуються на двох параметрах – простору і часу, спатиальному і темпоральному.

Термін "спатиальний" походить від "spatialization" і "spatializing", що перекладаються, як "просторова прив'язка, присвоювання просторових атрибутів", і використовується при створенні універсальних методологічних конструктів для вивчення локальних спільнот.

У рамках повсякденного досвіду людина дуже чітко виділяє і диференціює простір і час. І хоча сучасні вчені заперечують існування простору і часу як абсолютних і незалежних один від одного форм існування матерії, на повсякденному рівні людині, вихованій у душі європейської культури, важко собі навіть уявити, що простір і час є дві складові одного і того самого явища. На побутовому рівні практично будь-яка людина сприймає час і простір як зовсім різні речі [1].

В основі поділу людиною простору і часу лежить той факт, що півкулі головного мозку, які керують просторовим і часовим уявленням, асиметричні. Тому немає нічого дивного чи неправомірного в тому, що одні люди схильні вибудовувати просторові (спатиальні) моделі буття, а інші – часові (темпоральні). Відповідно, залежно від цього людина вибудовує спатиальну або темпоральну стратегію життя.

Виходячи на теоретичний рівень узагальнення, ми можемо сказати, що в цей період починає формуватися глобальна архетипна настанова, заснована на опозиції природи і культури, як зовнішнього і внутрішнього світу стосовно людини. Про виникнення культури можна говорити тільки тоді, коли виявляється відділення людини від навколишнього світу.

Якщо говорити про культуру інформації, то в центрі людини завжди поміщає найбільш значущі для неї речі, а чим далі від центру, тим

менш значущою є інформація. Наприклад, безсумнівно, на першому місці стоїть сама людина, її уявлення про себе і думка про значущих для неї осіб [6].

Спатиальна стратегія виникає у свідомості людини, що мислить переважно просторовими категоріями. Дана стратегія виникає як відповідь на питання "Де?". Спатиальна стратегія повинна вирішувати питання, пов'язані з просторовою сферою буття, де живе людина, і де вона діалогічно спілкується з подібними собі за образом думок людьми. Такою сферою слугує обжите географічне середовище, його природні та культурні ландшафти: міста, села, річки, житлові та нежитлові будівлі, сади, парки, транспортні засоби. Точніше кажучи, ментальність і стратегія життя в просторі, або спатиальна стратегія життя, орієнтована на досягнення, "довгострокових" цілей, заснована на очікуваннях, що впливають з досвіду, повною мірою підтверджує, що доля людей, у тому числі людей, які купують і, відповідно, які продають працю, будуть тісно і нерозривно переплетені в подальшому, практично завжди, і тому вироблення моделі співіснування настільки ж відповідає загальним інтересам, як і переговори про правила добросусідства між домовласниками в одному і тому ж маєтку. Керуючись такою стратегією, людина могла все життя не залишати рідне село чи прожити багато років в одній і тій же квартирі, на одній і тій самій вулиці, в одному і тому самому місті [8].

Однак, уже в умовах зародження ринку виникли перші симптоми кризи цієї стратегії. Індустріалізація вимагала величезного числа робітників, готових звільнитися із свого старого місця роботи і, якщо буде потрібно, переїжджати ще багато разів у пошуку перспективної зайнятості. Перший удар по спатиальній стратегії життя було завдано. Як пише Е. Тоффлер, типова сім'я допромислової епохи не тільки мала багато дітей, в ній було чимале число і інших членів – діди, баби, дядьки, тітки, двоюрідні брати і сестри. Такі "розширені" сім'ї добре підходили для виживання в повільних сільськогосподарських спільнотах, але вони не були пристосовані для переїздів.

У індивідуалізованому суспільстві ці процеси набувають ще більш жорсткого характеру. Як пише з цього приводу З. Бауман, згідно з сучасними підрахунками, молодого американця чи американку з середнім рівнем освіти протягом їхнього трудового життя чекає, щонайменше, одинадцять змін робочих місць, і ці очікування зміни точок докладання своїх здібностей, напевно, будуть наростати, перш ніж завершиться трудове життя нинішнього покоління.

Тому сьогодні значення просторової прив'язки втрачається. З'являється ідея про "кінець географії", суть якої полягає в тому, що ідея

простору зведена нанівець. Процес індивідуалізації позначається на всіх сферах суспільства. В економічній площині кардинально змінилися відносини власності, з'явилися нові корпоративні та індивідуальні господарські агенти, які беруть участь у виробленні правил гри на ринку праці; держава, переставши бути монополічним роботодавцем, вибудовує нові відносини контролю та підтримки цих гравців. Як наслідок, відбулося скасування багатьох адміністративних заборон на ринку праці, підприємства отримали свободу у встановленні чисельності персоналу та рівня заробітної плати, стала розвиватися контрактна система трудових відносин. Але в той же час відійшла в минуле гарантована зайнятість, суттєво змінилися режим і якість праці у зв'язку з простоями підприємств, невиплатою заробітної плати або падіння її до критично низького рівня, широкого розповсюдження набули вторинна зайнятість та самозайнятість [4].

У соціоструктурній площині оновилися система соціально-професійних ролей, підвищилася трудова мобільність, з'явилися маргінальні групи (безробітні, так звані нові бідні, просто бідні, мігранти, окремі групи дрібних підприємців), активно формується прошарок соціально виключених. Поширення професійного маргіналізму стало ще одним аспектом проникнення нових соціально-економічних порядків у зміст трудових відносин. У психологічному плані його сутнісною ознакою є внутрішня неналежність до професійної етики і цінностей даної сфери праці при формально зовнішній причетності до професії.

На відміну від часів, позначених довгостроковою взаємозалежністю, сьогодні навряд чи існує стимул для серйозного, тим більше критичного інтересу до вивчення домовленостей, які все одно виявляються тимчасовими. Місце роботи сприймається як свого роду кемпінг, де людина зупиняється на кілька ночей, але вона може залишити це місце у будь-який час.

Сьогодні ситуація зовсім інша: сторона, представлена робітниками, усвідомлює, що її партнери по переговорах можуть легко встати і піти в будь-який час; ще один натиск – і вони просто підхоплять свої кейси і підуть, так що розмовляти буде ні з ким. Невизначеність, в яку нова мобільність глобальної еліти увігнала маси людей, що залежать від готовності цієї еліти інвестувати, здатна до увічнення і самозростання. Раціональні стратегії, породжені цим типом невизначеності, лише посилюють небезпеку становища, замість того, щоб боротися з нею, і прискорюють дезінтеграцію нормативно регульованого порядку. Як у традиційному, так і в індустріальному суспільстві, індивід традиційно займав цілком певне місце в системі поділу праці. Людина була вписана в якусь вертикально орієнтовану ієрархію. Ланцюг вказівок йшов

згори донизу – від боса і до всіх співробітників відповідно до посади. Тому кожен індивід заповнював собою чітко визначене місце, займав якусь фіксовану позицію у складі більш-менш фіксованої навколишньої обстановки [10].

У процесі індивідуалізації сучасного суспільства сфера зайнятості зазнає глобальної кризи, пов'язаної із переходом від стандартизованої моделі, до моделі індивідуалізованої зайнятості. В цілому на сучасному ринку праці ми знайдемо й очевидні обмеження для самореалізації, і можливості для особистої ініціативи. Його особливість полягає в складному комплексі свободи і несвободи для людини.

Наслідком процесу індивідуалізації сучасного суспільства є те, що людина систематично перебуває в ситуаціях невизначеності і вибору, її життєвий шлях інтенсивно наповнюється так званими спеціальними стресовими подіями, при цьому втрата роботи – одне з найважливіших, так як людина, що втратила роботу, знаходиться під загрозою спатіальної стратегії життя. В індивідуалізованому суспільстві небезпека загрожує навіть тим, хто зайнятий у найбільш престижних і високооплачуваних видах діяльності. Втрачаючи зайнятість, людина втрачає не просто засоби до існування, а цілий комплекс важливих зв'язків із соціальною реальністю. Це супроводжується негативними переживаннями і станами, які стають для безробітного важким психологічним тягарем, який зрештою призводить до стресу.

Стрес – універсальна фізіологічна реакція на будь-який сильний вплив з елементами захисту та пошкодження, що призводить до включення захисних механізмів організму. Вперше стрес описав у 1936 канадський фізіолог Ганс Сельє – як загальний адаптаційний синдром.

Як же впоратися зі стресом життя, якщо ми не можемо навіть визначити його? Бізнесмен, який відчуває постійний тиск з боку клієнтів і службовців; диспетчер аеропорту, який знає, що ослаблення уваги на хвилину – це сотні загиблих; спортсмен, що жадає перемоги; чоловік, що безпорадно спостерігає, як його дружина повільно й болісно вмирає від раку, – всі вони відчувають стрес. Їхні проблеми зовсім різні, але медичні дослідження показали, що організм реагує стереотипно, однаковими біохімічними змінами. Стрес як реакція організму властивий всім живим істотам, але найбільшого розвитку він досяг тільки у людини. Цьому є своє пояснення – людина є істотою соціальною. Психічні процеси притаманні організмам з високим рівнем організації нервової системи.

Є й інші поняття, за допомогою яких можна уявити собі стан людини, що відчуває на собі наслідки процесу індивідуалізації. Зокрема, В.В. Козлов використовує поняття "особистісна криза" і розуміє

під ним "такий стан особистості, коли відбувається дисбаланс у житті і діяльності людини, в результаті чого виникає соціально неадекватна поведінка [4; 5].

У концепції Е.Ф. Зеєра намічений продуктивний підхід до аналізу криз соціального розвитку особистості. Е.Ф. Зеєр виділяє кілька груп криз особистості, серед яких згадуються так звані "критичні кризи", зумовлені драматичними або трагічними подіями. Вони протікають на межі людських можливостей, супроводжуються межовими емоційними переживаннями, кардинальною перебудовою свідомості, ціннісних орієнтацій і сенсу життя. Посилення індивідуалізації означає і посилення ізоляції, невпевненості, а отже, стає все більш сумнівним місце людини у світі і сенс її життя. Разом із цим, зростає і відчуття безсилля і нікчемності окремої людини. Історія людства – це історія конфлікту і розладу.

Що ж до реального життя, то з цього приводу Е. Фромм пише, що становище, в якому знаходиться індивід в наші дні, пророкували ще мислителі минулого століття. С. К'єркегор описав безпорадного індивіда, який бореться з болісними сумнівами, пригніченого почуттями самотності і нікчемності. Ф. Ніцше наочно зобразив наближення нігілізму, що втілюється в нацизмі і написав портрет "надлюдини" як заперечення втраченої і нікчемної людини, яку він бачив у дійсності. Тема людського безсилля знайшла найбільш яскраве відображення у творчості Ф. Кафки. У своєму "Замку" він зображує людину, яка хоче увійти в контакт з таємничими мешканцями замку. Передбачається, що вони підкажуть їй, як жити, вкажуть її місце в світі. Все його життя складається з відчайдушних спроб зустрітися з ними, але це йому так і не вдається, і він залишається один з почуттям цілковитої безнадії та порожнечі. Ще одним явищем, яке дискримінує людину в рамках спатіальної стратегії життя, є процеси зростаючої інформатизації сучасного суспільства. В сучасному світі кожен рік обсяги інформації подвоюються, виходять все нові інформаційні канали, а найбільш передовим є система Інтернет – павутина, яка охоплює всю земну кулю [2].

Н.Л. Полякова зазначає, що теорії інформаційного суспільства – це окремий блок теорій, що володіють оригінальним змістом і пропонують оригінальну інтерпретацію суспільства кінця ХХ ст. Вперше в достатньо чіткому вигляді ідея інформаційного суспільства була сформульована наприкінці 1960-хпочатку 1970-х рр. Незабаром з'явилося ще одне поняття – "глобальне інформаційне суспільство", яке показує, що два процеси – глобалізація та інформатизація суспільства є не двома різними явищами, а двома сторонами одного і того ж явища, що одне без іншого існувати не може. Сучасні дослідники визначають

основні характеристики інформаційного суспільства як соціуму, що володіє високою за якістю інформацією, а також всіма необхідними засобами її розповсюдження [12].

В епоху інформаційного суспільства суспільствознавство збагачується новими категоріями, серед яких прийнято виділяти: культурний капітал, інтелектуальний капітал і соціальний капітал. Так, наприклад, володіння іноземними мовами виступає елементом культурного капіталу. Оскільки в наш час знання комп'ютера та іноземної мови обов'язкові при працевлаштуванні в престижну фірму і слугують стартовим майданчиком до подальшої кар'єри, культурний капітал визначає не тільки інтелектуальний розвиток особистості, а й соціальний статус людини.

Т. Стоунер стверджував, що інформацію можна накопичувати і зберігати з метою майбутнього використання, як і капітал. Він вважав, що в постіндустріальному суспільстві національні інформаційні ресурси перетворюються на найбільше потенційне джерело багатства. У зв'язку з цим першочерговим завданням стає розвиток нової інформаційної галузі економіки. Економічні, соціальні, ідеологічні зміни в суспільстві в процесі його індивідуалізації входять у життя людини і ускладнюють його, викликають стреси, фрустрації. Вони генерують нову соціальну та психологічну реальність.

Індивідуалізація, на перший погляд, обіцяє людині очевидні переваги на підставі того, що забезпечує їй соціальну активність, та неповторну своєрідність, що виявляється в гармонійній єдності та цілісності процесу розвитку всієї сукупності людських потреб і здібностей, але в реальності, як вважає Е. Фромм, кожен крок по шляху більшої індивідуалізації загрожує людям новими небезпеками.

ЛІТЕРАТУРА

1. Абульханова К.А. Психология и сознание личности / Ксения Александровна Абульханова. – Воронеж : Изд-во НПО "Модэк", 1999. – 24 с.
2. Абульханова-Славская К.А. Развитие личности в процессе жизнедеятельности / К.А. Абульханова-Славская // Психология формирования и развития личности / под ред. Л.И. Анцыферовой. – М. : 1981. – С. 19 -94.
3. Абульханова-Славская К.А. Стратегии жизни / Ксения Александровна Абульханова-Славская. – М. : Мысль, 1991. – 299 с.
4. Анцыферова Л.И. Способность личности к преодолению деформаций своего развития / Л.И. Анцыферова // Психологический журнал. – 1999. – Т. 20. – № 1. – С. 6-19.

5. Асеев В.Г. Мотивация поведения и формирование личности / Владимир Георгиевич Асеев. – М. : Мысль, 1976. – 158 с.
6. Балабанова Е.С. Тендерные различия стратегий совладания с жизненными трудностями / Е.С. Балабанова // Социологические исследования. – 2002. – № 1. – С. 78-84.
7. Березин Ф.Б. Психологическая и психофизиологическая адаптация человека / Ф.Б. Березин. – М. : Наука, 1988. – 270 с.
8. Бодалев А.А. О событиях в жизни человека и человеке как событии / А.А. Бодалев // Мир психологии. – 2000. – №4. – С. 66-70.
9. Божович Л.И. Личность и её формирование в детском возрасте / Лидия Ильинична Божович. – СПб. : Питер, 2009. – 398 с.
10. Бурлачук Л.Ф. Психология жизненных ситуаций : учебное пособие / Л.Ф. Бурлачук, Е.Ю. Коржова. – М. : Российское педагогическое агентство, 1998. – 263 с.
11. Гришина Н.В. Психологические проблемы восприятия ситуаций / Н.В. Гришина // Вестник СПб. ун-та. Серия: Философия. Политология. Социология. Психология. – 2001. – С. 94-103.
12. Дикая Л.Г. Отношение человека к неблагоприятным жизненным событиям и факторы его формирования / Л.Г. Дикая, А.В. Махнач // Психол. журнал. – 1996. – Т. 17 – №3. – С. 137-148.

УДК 159.922.4

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ТА ПІДХОДИ ДО ВИЗНАЧЕННЯ ЗМІСТОВОЇ СУТНОСТІ ФЕНОМЕНА "ТОЛЕРАНТНІСТЬ"

Король Л.Д.

У статті розглядаються основні підходи щодо інтерпретації феномена толерантності у площині психологічної парадигми. Пропонується аналіз різноманітних аспектів вивчення цього поняття та основних тенденцій визначення його змістової сутності.

Ключові слова: толерантність, інтолерантність, взаємодія, ставлення.

В статье рассматриваются основные подходы относительно интерпретации феномена толерантности в плоскости психологической парадигмы. Предлагается анализ разнообразных аспектов изучения этого понятия и основных тенденций определения его смысловой сущности.

Ключевые слова: толерантность, интолерантность, взаимодействие, отношение.